

SLAVKO PLATZ,

Povijest filozofije I.,

Stari vijek: Grčka i rimska filozofija,

Biblioteka Diacovensia (Priručnici 1),
Đakovo, 2005., 152 str.

Filozofija se ne proučava zbog toga da bi se doznalo što ljudi misle, već kakva je istina o stvarnosti

(Toma Akvinski)

Uvjet svakom studiranju, bavljenju te uopće (problemskom) proučavanju filozofije, jest upoznavanje s njenim kronološkim razvojem ili, kako to u jednostavnom govoru kažemo, poviješću filozofije. Tako se za svakog ozbiljnog filozofa – bio on profesor ili tek student filozofije - postavlja kao zahtjev, ali u isto vrijeme i izazov, da na ovaj ili onaj način upozna te prostudira upravo povijest filozofije, i to u njenim kronološkim stadijima, te s tim u vezi, različitim problemskim vidovima. Upravo se takvog izazova prihvatio doc. dr. Slavko Platz. Hrvatska je filozofska scena, naime, od prosinca prošle godine bogatija za još jedno djelo vrijedno osvrta. Riječ je o Povijesti filozofije starog vijeka, autora Slavka Platza, dugogodišnjeg profesora filozofije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu Sveučilišta Josipa Juraja Strossmayer u Osijeku, a u izdanju Biblioteke Diacovensia.

Već u uvodnim dijelovima autor upoznaje čitatelja s prvotnom nakanom samog djela: „Praktično, ovaj tekst predstavlja kompilaciju poželjnog

znanja iz navedenog područja, ne pretendirajući da bude originalno djelo“ (str. 7). Sam autor, dakle, priznaje da je materija povijesti filozofije poželjno znanje te da njen prikaz, osim u iznimnim slučajevima, sam po sebi i ne može biti originalno djelo. Međutim, htio to ili ne, profesor u stanovitom smislu ipak biva originalan i to zbog jedne vrlo jednostavne činjenice: to je njegov prikaz povijesti filozofije. Govor, odnosno jezik kojim se služi, prepoznatljiv je već u početnim stadijima djela – rečenice su jasne i kratke, čime je izbjegao opasnost zamršenosti i nerazumljivosti filozofskog jezika. Isto tako, u obradi konkretnog filozofa ili pak problema autorov stil biva i više nego prepoznatljiv: prije negoli, naime, krene s obradom on pravi kratak uvod u kojem čitatelju već na početku pokušava dati okvirne smjernice radi lakšeg shvaćanja samog problema kojim će se nedugo zatim baviti.

Autor tako donosi neke, kako ih on naziva, „preliminarne okolnosti“ koje su prethodile razvoju filozofije, kako grčke, tako i filozofije uopće, a tiču se umjetnosti, religije te općenito društveno-političkog konteksta grčkog društva. Platz tako čitatelja (čitaj: profesora, studenta i svakog onog koji se bavi filozofijom) ne želi ‘bombardirati’ činjenicama iz povijesti filozofije, već u duhu profesorskog izlaganja, tj. govora, čini materiju već na samom početku ‘probavljivom’, pripremajući ga za avanturu obrade

konkretne problematike. Za uočiti je tako, kad se radi o umjetnosti, tj. pjesničkom stvaralaštvu, autorovu konstataciju „kako u Homerovim poemama nema monstroznih i deformiranih situacija, već sve odiše harmonijom, razmjerom, granicom i mjerom, a što će grčka filozofija kasnije uzdići na rang ontoloških načela“ (str. 19). Iako to ovdje direktno ne spominje, za naslutiti je da on ovdje pretpostavlja ne samo grčke klasike poput Sokrata, Platona i Aristotela, već i predsokratovce poput Demokrita. Demokrit, naime, u jednom o svojih djela kaže: „Lijepa je u svemu ravnomjernost. Suvršak i nedostatak mi se ne sviđaju.“¹ Sličnu paralelu provlači Platz i kod orfičkih pjesnika, ističući da upravo na temelju orfizama bivaju protumačivi Pitagora, Heraklit, Empedoklo.

Posebnu pažnju unutar uvodnih dijelova zaslužuje isto tako njegova razrada društvenih te političko-ekonomskih prilika koje su pogodovala razvoju grčke filozofije. U VII. i VI. st. pr. K. Grčka doživljava snažnu društveno-ekonomsku transformaciju, kad se od pretežno seljačke zemlje preoblikuje u moderna trgovačka i politička središta, prvotno u jonskim kolinijama, a onda i dalje. Dinamika i fluidnost trgovine biva tako plodno tlo za razvoj ideja, odnosno same filozofije. U tom se duhu razvija i polis, grad-država, osnovna

političko-upravna jedinica, što će bitno utjecati na grčko shvaćanje čovjeka uopće. „Čovjek se kod Grka podudara s građaninom polisa“ (str. 24). S ovom definicijom, odnosno identifikacijom čovjeka općenito s građaninom grčkog polisa, autor je želio ukazati značenje grčkog grada-države za shvaćanje ljudskog bića uopće. Prema tom poimanju, jedino je u njemu (gradu-državi) pojedinac mogao doći do svojega potpunoga ljudskog ostvarenja.

Takvo je shvaćanje, međutim, imalo i svoju drugu stranu – ukazivalo je na ksenofobične elemente grčke kulture. (Tu problematiku autor dotiče i zadnjim poglavljima svoje knjige kad govori o „Padu rasističkih predrasuda između Grka i barbara“, str. 121.) Upravo na toj liniji nalaze se suvremeni autori kad govore o negativnim elementima grčke kulture, vezanim uz razumijevanje čovjeka općenito. U tom smislu suvremeni autor Alasdair MacIntyre razrađuje porijeklo pojma ‘barbar’ u grčkom jeziku. Radi se zapravo o pojmu kojeg su stari Grci prisvajali načelno svim negrcima te ujedno onima koji nisu imali polisa ili za njega nisu bili sposobni. Grcima se jezik drugih naroda, naime, činio kao puko blebetanje (ba, ba, ba...) i tom smislu pojam barbar potječe od tog grč. pejorativnog izraza kojeg su oni drugima pripisivali na temelju njihova

¹ Citirano prema: O. GIGON, *Aristoteles – Die Nikomachische Ethik*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2002., str. 100.

- za Grke – nerazumljivog govora, tj. onima koji nisu govorili grčki i nisu živjeli u polisu.²

U uvodnim tekstovima Platz ističe još jednu, za nas ovdje bitnu činjenicu: radi se o ustrojstvu grčkog jezika, a koji je po svojoj strukturi naprosto predodređen za razvijanje logičkog mišljenja. Ako se barem i djelomično složimo s poznatim filozofom Wittgensteinom u tome da su svi problemi filozofije zapravo skriveni u problemu jezika, onda i samo zaustavljanje na problemu grč. jezika biva utoliko važnije jer je upravo on bio glavni mediji prenošenja filozofske misli. Citirajući hrv. autora Damira Brabarića, koji se u svojoj razradi većim dijelom poziva na Bernarda Snella, Platz pokušava dati odgovor na pitanje zbog čega je grčki jezik bio plodno tlo za razvoj filozofije te racionalnog mišljenja uopće. Odgovor leži prvotno u mogućnosti apstrahizacije, s jedne, te supstantiviranja pojmova, s druge strane, a kojima je grčki jezik vladao, za razliku od drugih jezika onog vremena, lišenih te mogućnosti. Tu je mogućnost grčki jezik, nadalje, posjedovao upravo zbog uporabe člana srednjeg roda - τὸ. „Putem srednjeg roda, tog tzv. *neutruma*, izlazi se iz tog zatvorenog antropomorfnog svijeta, otvara se... oblast ‘ono’, iz čega se potpuno razvija carstvo u sebi počivajućih, postojanih i za sebe bivstvujućih ‘stvari’“ (str. 27). Upravo uz pomoć tog člana srednjeg

roda, a kojeg su Grci stavljali pred pridjev, glagol, particip pa čak i čitav sklop riječi, Grecima je bio otvoren put za filozofijsku tvorbu pojmova (usp. str. 27).

Nakon što je u prvih tridesetak stranica uveo u glavne postavke, Platz započinje s konkretnom obradom grčke filozofije, odnosno filozofa u njoj, a na temelju klasične podjele na kolonijalno, atensko, helenističko i rimsko razdoblje. Prvi filozofi kolonijalnog razdoblja s kojima se autor susreće jesu Tales iz Mileta, Anaksimandar, Anaksimenes te Heraklit. Filozofe ovog razdoblja autor označava uobičajenim nazivom senzisti (sensus lat. osjet) budući da su se na temelju osjetilno-racionalne spoznaje bavili proučavanjem prirode. Osnovno pitanje kojim su se filozofi ovog razdoblja susretali bilo je. Na koji se prirodni princip dade svesti sveukupnost stvarnosti, tj. kozmosa? Novum je, dakle, bio skok iz mitološkog u racionalno tumačenje, a što se obično u filozofiji označava njenim početkom, odnosno racionalno-logičkim promišljanjem uopće. Upravo tu činjenicu autor ističe na primjeru Talesa, postavljajući pitanje: „No što s njim počinje novo, u odnosu na mit?“ (str. 36).

Zanimljiva je činjenica da Platz, za razliku od ostalih autora, filozofe ovog razdoblja ne naziva ‘materijalistima’, odnosno razdoblje ‘dijalektičkim

² Usp. A. MacINTYRE, *Der Verlust der Tugend*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1987., str. 213.

materijalizmom³, kako se to često ima priliku čuti, već ‘prirodoslovcima’ (str. 36) a što daje jednu bitnu karakteristiku samom izlaganju, lišenom ideološke obojenosti. Platz se ipak ne zadržava previše na pojedinom filozofu već za svakog iznosi samo najbitnije ideje na osnovu kojih su tumačili stvarnost: Tales – voda, Anaksimandar – beskonačno (ἀπειρον), Anaksimenes – zrak, te Heraklit – vatra, čemu u temelju leže oprečnosti, tj. suprotnosti, a koje se međusobno privlače tako da staro propada, a novo uvijek iznova nastaje. Nakon senzualista, odnosno jonskih filozofa i pitanja prapočela, Platz prelazi na elejsku školu, čije misli označava intelektualistima. Filozofi koje autor tom prilikom spominje jesu: Pitagora i njegov princip broja kao počela, Ksenofan, Parmenid, Zenon te Meliso, i njegove korekcije eleatizma.

Novost koju autor donosi prilikom razrade elemenata brojeva kod Pitagore i njegove škole, a koja se ne primjećuje često, jest shematski prikaz u obliku simboličkog izražaja. Na temelju ove, za nas svakako značajne činjenice može se izvesti sljedeći zaključak: Prilikom razrade konkretnog problema, u ovom slučaju broja kod Pitagore, profesor ima na umu važnost slike, tj. slikovitog prikaza za razumijevanje samog problema, a u odnosu na čisti tekst, tj. rečenične sklopove (usp. str. 43). To se posebno tiče onih kojima je djelo u

prvoj liniji i namijenjeno – naime, samih studenata. Osim te činjenice, ističemo još jednu koju Platz donosi prilikom razrade elejske škole, a to je posezanje za originalnim tekstom, odnosno za izvorima prijeko potrebnim za djela poput ovog. Autor tako donosi originalni Ksenofanov tekst kritike i nauke o jednom Bogu, citirajući pri tom Dielsa (usp. 45).

Pozadina, koju on uvijek i iznova naglašava u razumijevanju dotičnog problema, u ovom je slučaju bila jonska kozmologija. Bitnost te škole je u tome da je ona naglašavala stanoviti ‘monizam’ u proučavanju prirode. Da bi istaknuo razliku u različitom poimanju i razumijevanju prirode, autor će filozofe sljedećeg razdoblja – Empedokla, Anaksagoru, Leukipa – označiti ‘pluralistima’, tj. kao one koji prave odmak od jonske škole jednosti bitka. Platz isto tako dobro ukazuje na nedostatke ovih škola, pri čemu pojedini filozofi, kao npr. Anaksagora, dolaze u proturječje sami sa sobom te pri tome, što je vrlo važno, donosi kritiku istih od strane grčkih klasika poput Platona i Aristotela. I prije nego je, dakle, počeo obrađivati vrhunac antičke filozofije – Sokrata, Platona, Aristotela – autor se osvrće na Platona i Aristotela, uviđajući njihovu važnost za čitavu grčku filozofiju. U razradi atomista primjetno je i autorovo pozivanje na živućeg njemačkog filozofa iz Münchena Frieda Rickena, isusovca i vrsnog poznavatelja grčke filozofije.

³ Kao što je to slučaj s pojedinim hrv. autorima poput Branka Bošnjaka. Usp. B. BOŠNJAK, *Grčka filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978., str. 42. i 113.

Nakon razrade kozmološkog razdoblja autor se suočava s tzv. atenskim razdobljem i antropološkom filozofijom, gdje počinje od filozofa sofista. Za izdvojiti je njegovu početnu konstataciju skoka od filozofije prirode, koja je bila iscrpljena do svojih krajnjih mogućnosti, prema elementu humanog, tj. pitanjima konkretnog čovjeka (usp. 63). Taj skok je također bio uvjetovan i krizom aristokracije, a što je samo još pojačalo zahtjev grčkih filozofa – u ovom slučaju sofista – za bavljenjem čovjekom. Upravo taj element humanog, tj. 'ljudskog' u sofističkoj filozofiji, autor razrađuje na vrlo dobrom primjeru kreposti, tj. vrline – ἀρετή. Sofisti, naime, radikalno propituju stav da nositelji vrline mogu biti samo izabrani pojedinci unutar aristokracije. Upravo taj element kritičnosti na primjeru vrline baca novo svjetlo na sofistički pokret, koji je u svojim početnim elementima predstavljao pozitivni vid ljudskog mišljenja, a tek se kasnije, krivnjom nekih od njih, pretvorio u puko nadmudrivanje.

Nakon izlaganja o sofistima, Platz prelazi na vrhunac antičke filozofije – Sokrata, Platona i Aristotela. Izlaganje o Sokratu Platz započinje kratkim uvodom – rođenje, život i smrt – te zaključuje da je upravo Sokrat „postao figura koja filozofira ne samo razumom, nego dušom i tijelom, koji neumorno traži egzistencijalnu istinu“ (str.69). Autorovo isticanje egzisten- cijalne istine kod Sokrata odražava na najbolji

mogući način bit Sokratovog filozofskog promišljanja. Filozofija, kao ljubav prema mudrosti, naime, u svojoj osnovi zahvaća čitavog čovjeka te, samim time, biti dobar filozof za Grke je značilo posjedovati krepost istinoljubivosti. Stoga sama filozofija nikako nije smjela biti instrumentalizirana, a što su neki sofisti činili, prodavajući vlastito filozofsko umijeće. Iako to autor direktno ne spominje, primjetno je iz samog izlaganja da se upravo kod Sokrata, tj. u njegovom odnosu prema sofistima, na najbolji način očituje stav srednjovjekovnih mislioca prema znanosti, odnosno znanju uopće: „Stientia donum Dei est, unde vendi non potest“ – Znanost je dar Božji i stoga (odatle) se ne može prodavati. U razradi Sokratove filozofije autor isto tako pokazuje kako, posebno u filozofiji, treba s pojedinim izjavama biti oprezan, kao npr. s onom da je Sokrat utemeljitelj logičkog mišljenja. On je samo pokrenuo proces, veli Platz, koji će kasnije biti završen s Platonom, odnosno Aristotelom (usp. str. 76).

Filozofski sistem idealizma, odnosno razradu Platonove filozofije, Platz započinje uvodom, iza kojeg slijedi naslov o „Utemeljenju metafizike“. Upravo za metafiziku možemo reći da je osnovna karakteristika čitave Platonove filozofije te joj zbog toga, uz spoznaju, Platz i posvećuje najveći prostor u svom izlaganju o Platonu. U okviru razrade Platonove metafizike autor se osvrće na pojam Boga i božanskog kod Platona te se na taj

način dotiče i, za nas važne, teologije. Tako u tijeku razrade Platonove metafizike autor donosi zanimljivu konstataciju kako je, po nekim znanstvenicima, Platon osnivač zapadne teologije. Ne donosi, duduše, koji su to znanstvenici, ali možemo zaključiti da je na tragu Heideggera i njegove izjave kako je čitava zapadna teologija u sebi 'nabačaj Platonove filozofije'. Platz, duduše, ovakve tvrdnje ne odbacuje, što je i opravdano, već ih uzima samo kao djelomično ispravne. U grčkoj je filozofiji božansko „strukturalno mnogostruko“ (str. 85) te samim time, u stanovitom smislu, neodređeno i otvoreno raznim tumačenjima, dok će radikalni 'Novum' u tumačenju ΘΕΙΟΥ-a (theiona) božanskog doći tek s kršćanstvom i njegovim monoteizmom.

Zapadna je teologija, dakle, u ovom slučaju vezana uz Platonovu, ali i grčku filozofiju uopće (najbolji primjer su pojmovi, tj. terminologija), no netočno je tvrditi da se u osnovi dade na nju svesti. Općenito, Platz pokušava Platona promatrati objektivno i u duhu znanstvenog pristupa, lišenog svakog površnog i jednostavnog promatranja, inače čestog kad je taj filozof u pitanju. Tome u prilog ide i autorova konstatacija o Platonovoj antropologiji, da on, naime, „općenito pozitivno cijeni tijelo“ (usp. str. 88) te o političkom-filozofskom odgoju koji ima za krajnji cilj čovjeka približiti

dobru (usp. str. 91). Platonova filozofija stoga nikako nije gušenje individue na račun cjeline, kako su to neki tvrdili, kao npr. Karl Popper. Autorovo se razmatranje Platonove filozofije tako najbolje može zaključiti riječima njemačkog filozofa Erwina Hunfagela, koji kaže: [...] „Platon nije političko-pedagoški utopist. On se kreće vlastitim filozofsko-političkim putem što ga je teško rekonstruirati. On zastupa koncept 'trećeg puta', tj. radikalnog dijalektičkog pomirenja individue i zajednice.“⁴

Filozof kojem Platz posvećuje kvantitativno i najveći prostor u svojoj knjizi jest Aristotel, a što je samo po sebi i opravdano. Nakon uvoda u Aristotelov život, autor nastoji kratko podijeliti Aristotelove spise, oslanjajući se pritom većim dijelom na W. Jägera. Prvi ozbiljni problem s kojim se Platz u obradi Aristotela susreće jest njegov odnos prema Platonu, tj. pitanje u kojoj je mjeri Platonova doktrina utjecala na početni razvoj Aristotelove misli, odnosno u kojem trenutku Aristotel zapravo postaje samostalan (usp. str. 96-97). Autor zaključuje da se treba prihvatiti stav o umjerenj evolucioniji, što znači da se Aristotel nije u potpunosti oslobodio Platonova učenja, kako se to često tumači, pa i pod pretpostavkom stanovitog odmaka po pitanju spekulacije. Čitatelj se ipak ne može oteti dojmu da Platz ovdje ne zauzima poseban stav, te je za primijetiti da se on i ovdje čuva gotovih

⁴ E. HUFNAGEL, Platonovi zakoni, u: P. BARIŠIĆ (ur.) *Filozofska istraživanja* 56-57 (1995.), br. 1-2, str. 212.

i konačnih rješenja, prepuštajući tako daljnjoj znanstvenoj kritici zadnju riječ.

Autor obrađuje Aristotelovu filozofiju, mogli bismo reći, na klasični način, tj. prema njenim problemskim aspektima: logika, metafizika, govor o ‘bogu’, fizika, psihologija, praktična filozofija te poetika. U obradi tako velikog opusa Aristotelove misli Platz se ograničava samo na izlaganje onog najbitnijeg, bez neke posebne nakane da otvara neki novi-stari problem vezano uz pojedino područje Aristotelove filozofije (fizika, psihologija, itd.). To je samo po sebi i razumljivo jer je djelo – kao što smo u uvodu napomenuli – prvotno namijenjeno studentima, i to kao priručnik. Tako se npr. u obradi Aristotelove praktične filozofije autor ne upušta previše u vrednovanje, tj. problemsko propitivanje eudajmonističke filozofije kao takve. On, doduše, ističe da je kod Aristotela čovjekov vrhovni cilj blaženstvo (εὐδαιμονία), koje se postiže djelovanjem prema razumu i dalje prema kreposti (usp. str. 111). Međutim, problemski aspekt, koji mnogi autori ističu u Aristotelovoj praktičnoj filozofiji, tiče se upravo eudaimonie kao nedostatnog kriterija moralnog djelovanja te morala uopće. Zbog toga će neki, s pravom, ustvrditi: „Aristotelova rasprava, naslovljena pojmom Etika, zapravo u svojoj biti ne bi bila etika, tj. moralna teorija, već teorija o sreći.“⁵

Završetak Aristotelove filozofije, odnosno prijelaz s atenskog na helenističko razdoblje, autor započinje razmatranjem duhovnih posljedica osvajanja Aleksandra Makedonskog. Ovdje vrlo dobro ističe nekoliko bitnih elemenata koji su utjecali na obrat u grčkoj misli, koji se dogodio nakon atenskog razdoblja, osvajanjima Aleksandra Makedonskog. Srž tog, za Grke radikalnog, zaokreta Platz vrlo dobro ističe sljedećim pojmovima: *polites je postao kozmopolites* (str. 120). Grk, naime, postaje građanin svijeta te se tako topi antičko poistovjećivanje čovjeka s građaninom polisa, kako to autor dalje razjašnjava. U daljnjem tekstu na pregledan način donosi najznačajnije predstavnike helenističke filozofije: Epikura, stoicizam i skepticizam.

Peto, i zadnje, poglavlje knjige posvećeno je rimskoj filozofiji ili, kako to autor zgodno izražava: „Grčki filozofski sustav u rimskom duhu“ (str. 135). Kao uvodno razmatranje autor donosi kratku usporedbu grčkog i rimskog duha, potrebnu da bi se uopće razumjela filozofija starih Rimljana. „Dok je Grk bio filozof i umjetnik, Rimljanin je bio vojnik, graditelj, pravnik, dakle praktičnog mentaliteta“ (str. 137). Zbog toga je i filozofija starog Rima više bila okrenuta praktično-političkim problemima, za razliku od Grka koji su se zanimali više za čistu spekulaciju.

⁵ E. TUGENDHAT, *Vorlesungen über Ethik*, Suhrkamp, München, 1993, str. 240.

Na kraju možemo zaključiti: Osim studentima, priručnik će zasigurno biti od pomoći i svima onima koji se profesionalno bave filozofijom – profesorima, bilo onim sveučilišnim ili pak srednjoškolskim. Kao jednu ili drugu objekciju, možemo istaknuti autorov (pre)jednostavan navod domaće i strane literature, koji je zasigurno mogao biti i veći. Ovakva djela, tj. priručnici, bivaju, naime, i prilika za izdašniji pregled ponajprije izvora, originala – a kojih u bibliografiji nema (Platon, Aristotel npr.) te isto tako dodatne literature o povijesti antičke filozofije. Dakako, ovo nikako ne može umanjiti veličinu i značenje samog djela, koje je slika dugogodišnjeg autorova profesorskog rada te predstavlja veliki trud uloženi u čitav projekt. Stoga, na temelju svega prikazanog u ovom priručniku, smijemo se potajno nadati i nekoj sljedećoj profesorovoj povijesti filozofije.

Stjepan Radić

JOSIP BALOBAN (PRIR.),

U potrazi za identitetom, Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa,

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 343 str.

Istraživanje međunarodnog znanstveno-istraživačkog projekta European Values Study (EVS), sa sjedištem na Tilburškome sveučilištu u Nizozem-

skoj, provedeno je prvi puta 1981. godine, među građanima deset zapadnoeuropskih zemalja (EU). Prema gotovo identičnome instrumentariju provedeno je i drugo istraživanje 1990. godine, u koje su se tada uključile neke zemlje zapadne, istočne i južne Europe te zemlje sjeverne Amerike. U trećem komparativnom istraživanju, koje je provedeno 1999./2000. godine, sudjelovale su 32 europske države, a u projekt se po prvi puta uključila i Hrvatska, pod vodstvom Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Istraživanje se usredotočuje na temeljne vrednote u veoma važnim područjima čovjekova osobnog i društvenog života, kao što su religija i moral, društvo i politika, brak i obiteljski život, uloga spolova, rad i slobodno vrijeme, seksualnost i obrazovanje. Prve analize podataka za Hrvatsku su već objavljene, a u knjizi *U potrazi za identitetom* ide se korak dalje te se Hrvatsku uspoređuje s drugim europskim zemljama. Za prosuđivanje Hrvatske u sadašnjem povijesnom, europskom i svjetskom kontekstu – napominju autori ove studije – ne smije se zaobići njezino povijesno naslijeđe koje se u različitim oblicima i danas odražava na sadašnje društveno stanje te je nužno imati pred očima spoznaju da su religija i Crkva u prošlosti, kao i u sadašnjosti, društveni čimbenici, s važnim utjecajem na društvenu zbilju, kao i obratno.

Knjiga *U potrazi za identitetom* sadrži osam poglavlja, a nastala je kao plod

rada deset autora različitih znanstvenih profila i usmjerenja. Na koncu ove studije je, kao deveto poglavlje, donesen jedan pregled postotaka i aritmetičkih sredina rezultata sveukupnog istraživanja EVS.

Prvo poglavlje studije nosi naslov «Civilno društvo u nastajanju» (Gordan Črpić i Siniša Zrinščak), a obrađuje značenje i ulogu dobrovoljnih organizacija u hrvatskom društvu te načine provođenja slobodnog vremena hrvatskih ispitanika. Sam naslov priloga ukazuje na hipotetski postavljenu činjenicu da u Hrvatskoj nema tradicije civilnog društva. Razlog tome je, s jedne strane, hrvatsko povijesno naslijeđe te, s druge strane, isto tako i cjelokupna tranzicijska preobrazba. Pri mjerenju razvoja civilnog društva autori se oslanjaju na četiri temeljna pitanja: važnost slobodnog vremena, provođenje slobodnog vremena, članstvo u dobrovoljnim organizacijama i obavljanje neplaćenog rada za dobrovoljne organizacije. Provođenje slobodnog vremena je visoko na ljestvici važnih vrijednosti u životu hrvatskih građana. Slična je lista prioriteta u gotovo svim europskim zemljama, s više-manje varijacija. Pitanje uključivanja ljudi u slobodne organizacije pokazuje, pak, određene razlike između zemalja zapadne, srednje i istočne Europe. Razlika postoji i u vrsti slobodnih organizacija. Što se tiče dobrovoljnog angažmana u pojedinim organizacijama, podaci pokazuju da Hrvatska, prema broju

članova te udjelu neplaćenog rada, ne odstupa znatnije od niza drugih europskih zemalja. Interpretacijom dobivenih rezultata o članstvu građana u dobrovoljnim organizacijama i provođenju slobodnog vremena u europskim zemljama i u Hrvatskoj, autori su došli do zaključka da se Hrvatska nalazi u početnoj fazi stvaranja civilnog društva, odnosno da je riječ o njegovu početnom razvoju.

U drugom poglavlju studije, pod naslovom «Između identiteta i svakodnevnog života» (Gordan Črpić i Siniša Zrinščak), autori nastoje na temelju dobivenih rezultata istraživanja ocrtati religijsko-društveni profil hrvatskih građana i komparirati osnovne osobine hrvatske religijske situacije s drugim europskim zemljama, posebice postkomunističkim i tradicionalno katoličkim zemljama. Interpretirajući rezultate istraživanja o religioznosti i crkvenosti, kao i o njihovim ulogama u Hrvatskoj, uočena je ambivalentnost koja se očituje u tome da hrvatski građani, za razliku od drugih europskih zemalja, izražavaju visok postotak konfesionalne pripadnosti, a u isto vrijeme vjera i crkvenost nemaju nekog posebnog utjecaja na njihovo svakodnevno ponašanje. Iako je, dakle, Hrvatska zemlja s visokom razinom religioznosti, ta visoka razina religioznosti nije konzistentna u svim svojim dimenzijama, što osobito dolazi do izražaja u području utjecaja na moralne stavove i ponašanje. Vrlo visoku konfesionalnu identifikaciju

prati nešto niža religijska samoidentifikacija i još nešto niža religijska praksa. Autori na koncu napominju da na slabu učinkovitost religioznosti na svakodnevni život hrvatskih građana nesumnjivo snažno utječe i niz utjecaja različitih sekularnih vrijednosti.

O komparativnoj analizi zadovoljstva demokracijom u europskim zemljama, obuhvaćenim ovim istraživanjem, govori se u sljedećem poglavlju ove studije koje je naslovljeno «U traženju agensa demokratskog razvoja» (Ivan Rimac i Goran Milas). Autori kompariraju podatke istraživanja o zadovoljstvu građana postignutim stupnjem demokracije u europskim zemljama. Rezultati pokazuju da je u svim europskim zemljama vidljiv vrlo visoki stupanj zadovoljstva građana postignućima demokratskog uređenja u njihovim zemljama. Stupanj zadovoljstva u pojedinim zemljama je tim veći što je zemlja duže u doticaju s Europskom unijom. Autori dalje ističu da provedene analize zadovoljstva demokracijom, kao političkim sustavom, daju oprečne pokazatelje na individualnoj i na društvenoj razini, koji mogu upozoravati na moguće agense utjecaja na zadovoljstvo demokracijom. Analiza pokazuje da je jedini stabilni prediktor zadovoljstva demokracijom zadovoljstvo postignućima aktualne vlasti, dok se drugi pokazatelji različito ponašaju na različitim razinama analize. Istaknuto je da je za jačanje zadovoljstva demokracijom važno imati

obrazovanije građane, koji vjeruju u institucije sustava i osuđuju odstupanja od kolektivnih normi, posebice u području varanja zajednice, ali isto tako i u drugim aspektima.

U sljedeća dva poglavlja prikazani su rezultati istraživanja s obzirom na vrednote bračnog i obiteljskog života. O braku, u napetosti između ideala i zbilje, govori se u poglavlju koje nosi naslov «Brak – institucija od koje se očekuje, a u koju se ne ulaže» (Josip Balaban i Gordana Črpić). Na temelju analize rezultata autori ukazuju na sve veću nesigurnost braka i obitelji u suvremenom društvu. U različitim europskim zemljama postoje s obzirom na brak i obitelj mnogi zajednički elementi, ali i mnoge različitosti. Međutim, na temelju vrednota važnih za brak, on je jednako i u Hrvatskoj i u drugim europskim zemljama još uvijek visoko vrednovana društvena ustanova te, za većinu od istraživanih zemalja, nije zastarjela institucija. Očekivanja su u odnosu prema suvremenom braku velika te se često ne uspijevaju ostvariti. To često puta otvara prostor i za velika razočaranja i traume ukoliko se očekivano ne ostvari. Visoko se postavljaju zahtjevi za brak da bi uspio i bio smislen, a s druge strane, veoma se malo radi na tome kako bi se pomoglo ljudima da to i ostvare. Napomenuto je da bi društvo trebalo daleko više ulagati u temeljne vrednote braka i obitelji.

U drugom prilogu u ovom kontekstu, pod naslovom «Obitelj u transformaciji» (Krunoslav Nikodem i

Pero Aračić), autori raspravljaju o braku, obitelji, djeci, razvodu, unutarobiteljskim odnosima, te o utjecaju religioznosti na obiteljski život. Kod ispitanika u europskim zemljama analizira se je li brak doista zastarjela institucija te jesu li brak ili duga stabilna veza nužni za sreću, a potom se ti rezultati uspoređuju s onima u Hrvatskoj. Većina se ispitanika u različitim zemljama ne slaže s tvrdnjom da je brak zastarjela institucija. I većina hrvatskih građana smatra da je obitelj vrlo važna, a slično je i s brakom, jer ga ni u Hrvatskoj ne smatraju zastarjelom institucijom. Autori priloga smatraju da će proces modernizacije u Hrvatskoj na području braka i obitelji donijeti dvojake posljedice; s jedne strane, žene i djeca će moći daleko više ostvarivati svoja prava, ali, s druge strane, doći će i do sve veće međugeneracijske diskrepancije zbog različitih oblika socijalizacije, iskustava i stilova života. Autori dalje ukazuju i na duboku obiteljsku krizu u Hrvatskoj, koja je prepoznatljiva po indikatorima starenja hrvatskog pučanstva i niskoj reproduktivnoj stopi stanovništva. U Hrvatskoj su očiti negativni demografski trendovi, koji, osim nebrige, proizlaze i iz negativnih učinaka modernizacijskih procesa koji su razgrađivali tradicionalnu strukturu društva, unutar koje je obitelj bila na prvom mjestu. Postavljanje jasne strategije obiteljske politike jedno je od ključnih pitanja razvoja hrvatskog

društva, zaključak je autora ovoga priloga.

O solidarnosti, osjećaju za pravednost i o socijalnoj (ne)osjetljivosti riječ je sljedećem poglavlju ove studije, koje nosi naslov «Solidarnost i socijalna (ne)osjetljivost» (Stjepan Baloban, Gordana Črpić i Ivan Štengl). Autori priloga definiraju solidarnost na mikro, mezzo i na makro razini, te uz njega povezuju još jedan pojam koji je usko vezan uz fenomen solidarnosti, a to je pravednost. Budući da se u prilogu istražuje i socijalna (ne)osjetljivost, autori priloga posvećuju posebnu pozornost varijablama koje upućuju na spremnost pomoći drugima. Izgradnja solidarnosti u Hrvatskoj jedan je dugotrajan projekt. Utjecaj prošlosti, a posebice sadašnji mentalitet da je za svu socijalnu brigu zadužena država, i danas utječe na polagano razvijanje socijalne svijesti i u širokim slojevima stanovništva.

Prilog je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu je obrađeno područje solidarnosti, osjećaj za pravednost i socijalna (ne)osjetljivost u odnosu prema odabranim zemljama zapadne i srednje Europe, te prema ostalim tranzicijskim zemljama. U tom se kontekstu pozicionira Hrvatska. Drugi dio je posvećen pitanju solidarnosti i socijalne (ne)osjetljivosti u Hrvatskoj. Sumirajući rezultate autori zaključuju da su Europljani visoko senzibilizirani za socijalne potrebe pojedinih ugroženih skupina ljudi. Ta razina solidarnosti varira s obzirom na promatranu dimenziju solidarnosti i

socijalne osjetljivosti, te s obzirom na kulturno-povijesni razvoj pojedinih europskih društava. U Hrvatskoj su solidarniji i socijalno osjetljiviji permissivni građani s obzirom na socijalnu i individualnu dimenziju morala, odnosno oni bliži tradicionalnim moralnim stavovima. Autori i ovdje ističu kako religioznost kod hrvatskih građana nema tako važnu ulogu u kreiranju ozračja za solidarnost i socijalnu osjetljivost. I to pokazuje da u Hrvatskoj postoji «vakuum» između osobne solidarnosti, koja je iznimno visoka, i institucionalne solidarnosti koja je znatno niža.

Sljedeće poglavlje je naslovljeno «Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi» (Gordan Črpić, Željka Bišćan i Pero Aračić). Nakon davanja jednog presjeka nastanka ideje o ravnopravnosti muškaraca i žena u zapadnom civilizacijskom krugu, te nakon pregleda rezultata dobivenih ovim istraživanjem, prelamaajući ih kroz hrvatsku perspektivu, autori priloga ukazuju na činjenicu da su jednaki trendovi i za Europu i za Hrvatsku, tek s nekim manjim odstupanjima. Ono novo što se događa u zapadnom civilizacijskom krugu upravo je nova uloga žene. U Hrvatskoj je prisutna relativno jasna podjela vezana uz shvaćanje uloge žene u društvu. S jedne strane, postoji jasno istaknuta tradicionalna uloga i odnos prema ženi u društvu, a s druge strane, postoji i ekonomska uloga žene u društvu. Autori polaze od dviju

teorijskih tradicija, koje interpretiraju uloge spolova u povijesti - kulturalne i gospodarske. U pojedinim europskim zemljama vidljive su razlike u položaju žena. S obzirom na pozicioniranje u društvu, Hrvatska je uvrštena u tradicionalnija europska društva. Autori se zauzimaju za veću zauzetost žena na tržištu rada i ujedno upozoravaju na utjecaj zaposlene žene na obiteljsku strukturu i obiteljske odnose.

Pretposljednje, osmo poglavlje nosi naslov «Moral u tranzicijskoj Hrvatskoj» (Stjepan Baloban i Gordan Črpić), a u njemu se raspravlja o individualnom i socijalnom moralu. Autori uspoređuju Hrvatsku s pojedinim skupinama europskih zemalja te zaključuju da hrvatsko društvo pokazuje obilježje tranzicijskog društva u kojem se očituje napetost između ideala i stvarnosti. U usporedbi s drugim europskim državama, u Hrvatskoj je relativno niska razina permissivnosti u promatranim dimenzijama morala. Na temelju dobivenih rezultata, hrvatsko društvo moglo bi se svrstati među tradicionalnija društva. Isto tako se, na temelju dobivenih rezultata, može reći da u Europi postoji znatno veća razlika u stavovima prema moralnom ponašanju na individualnoj i na socijalnoj razini. Europljani su mnogo permissivniji na individualnoj razini. S obzirom na taj element, postoje razlike u odnosu na pojedine regije Europe. S obzirom na individualni moral, Hrvatska je prema svim pokazateljima

u skupini tradicionalnijih zemalja. Socijalni moral je u svim europskim zemljama općenito prihvaćeniji, standardiziraniji. Moglo bi se reći da, s obzirom na tu dimenziju, ne postoje tako velike razlike kao s obzirom na područje individualnog morala. I u Hrvatskoj je evidentan visoki moralni standard u području socijalnog morala. Međutim, u praksi je prisutna i visoka stopa eskiviranja zakona i pragmatičnog prijanjanja uz trenutačne koristi, što bi – ističu zaključno autori – mogao biti vjerojatno isti sindrom i u drugim tranzicijskim zemljama.

Knjiga *U potrazi za identitetom* studijska je analiza hrvatske društvene

zbilje u kontekstu europskog okruženja. Kako navodi priređivač ove knjige, Hrvatska je, kao postkomunistička zemlja, suočena s mnogim reformama i društvenim promjenama, koje uvelike ovise upravo o temeljnim i dominantnim vrednotama. U isto vrijeme sadašnje i buduće će društvene promjene zasigurno utjecati na transformaciju pojedinih vrednota. Stoga bi ova knjiga trebala pridonijeti opravdanosti potrebe daljnjeg sustavnog istraživanja vrednota i nužnosti trajnog fokusiranja ove teme.

Ivo Džinić